

Raivo Palmaru: „Eestlased üritavad ikka veel läbi ajada modernismi paradigmadega, arenenud maailm aga on juba postmodernne.”

Kuidas ehitada ilma plaanita

R a i v o J u u r a k

Akadeemia Nord professorilt Raivo Palmarult ilmus tänavu raamat „Kujutluste ühiskond”, kus ta keskendub postmodernistliku ühiskonna tunnetuslikele alustele.

Raamat on kirjutatud piltlikus ja kaasa mõtlema panevas stiilis. Kohe sissejuhatuses on viidatud Platoni koopamüüdile, mille järgi inimesed usuvad, et varjud, mida nad koopaseinal näevad, on tegelikkus. Palmaru astub Platonist sammukese edasi ja väidab, et varje polegi, inimesed lihtsalt kujutavad neid endale ette. Ta tsiteerib ka Humberto Maturanat, kelle järgi on ühiskond maja ehitav meeskond, kellel aga puudub ehitatava maja plaan. Nii jälgib igaüks teise tegevust, peab temaga dialoogi ja püüab teha selle põhjal midagi mõttekat. Alan F. Chalmers on võrrelnud teadlaste tegevust vaihoone rajamisega soisele pinna-sele. Teadusuuringud on nagu hoone vundamendivaiade rammimine soise pinna tundmatusse sügavusse. Teatud hetkel on vaiad piisavalt sügaval ja püsivad kindlalt, kuid mõne aja möödudes hakkab osa vaiu jälle viltu vajuma ning teadlased peavad neid veelgi sügavamale rammima. Ja nii lõputult.

Need kujundid toovad meelde 19. sajandi alguse suurkuju Maurice Maeterlincki sümbolistliku näidendi „Pimedad” (1890), kus inimesed on metsa ära ekinud ega tea, mis neid ees ootab. Psühholoog Ernst von Glasersfeld kasutab analoogilist kujundit nüüd, ligi 120 aastat hiljem, võrreldes tänapäeva

inimesi pimedate rännumeestega, kes koostavad üheskoos kaarti, mille järgi kurssi hoida.

Nii palju Raivo Palmaru raamatu üldisemaks taustaks, siit edasi vastab „Kujutluste ühiskonna” autor Hariduse toimetuse küsimustele.

Miks on raamatu teemaks valitud just tunnetusteooria?

„Minu huvi selgitab ehk kõige paremini Immanuel Kant oma „Puhta mõistuse kriitikas”. Ta kirjutab, et mõisted ilma kaemuseta on tühjad ja kaemus ilma mõisteteta on pime. Kuigi teadmine algab kogemusest, ei sünni see siiski ainult kogemusest, vaid meie arusaam vormib ja korrastab pidevalt teadmise aluseks olevat maailma. Mind huvitabki, kuidas meie käsitused tekivad.”

Kust see huvi alguse sai?

„Avastasid kommunikatsiooniteooriaga tegeldes, et ma ei usu valitsevaid õpetusi. Hakkasin otsima uusi seletusi. Otsingute esimene märk oli 2003. aastal ilmunud raamat „Juhatasid kommunikatsiooniteooriasse”. Püüdsin selles pakuda tasakaalu kahe suundumuse – ühelt poolt teadusteoreetilise realismi ning teiselt poolt konstruktivismi – vahel. Esimene lähtub usust, et sotsiaalelu nähtusi saab ja tuleb uurida samal viisil,

nagu loodusteadlased vaatlevad materiaalseid nähtusi. Teise eesmärk on paljastada mõtlemist ning kogemust juhtivad karkassid eri kultuurides. Raamat püüab vahendada mõlemad seisukohti. Kaks aastat hiljem avaldasin Keeles ja Kirjanduses artikli, mis oli juba läbinisti konstruktivistlik.

Ministriamet tõukas mind aga juba radikaalsesse konstruktivismi – kogesin oma nahal, millises õnnetus seoses on tegelikkus, selline, nagu ta on, meedia kujutlustega temast. Ühtäkki sain aru, et kommunikatsioon, sealhulgas meedia-kommunikatsioon, ei ole midagi muud kui süsteemile vastav konstruktsioon. Meedia ei ole tegelikkuse peegeldaja, vaid talle kui süsteemile vastava konstruktsiooni looja. See, mida meedia meile iga päev tarnib, on tema loodud pilt reaalsusest, millel ei pruugi olla viimasega midagi ühist. Sealt läksid mu silmad lahti ning hakkasin mõistma tunnetust, kommunikatsiooni, ühiskonda ja kultuuri hoopis teisiti. Selle arusaama väljendus ongi tänavu jaanuaris ilmunud „Kujutluste ühiskond”. See on alles algus. Mul on tekkinud üsna selge käsitus sellest, kuidas kommunikatsioon, ühiskond ja kultuur toimivad, ning püüan seda arusaama kirja panna.”

Konstruktivism pole ju uudis...

„Konstruktivism on väga vana. Tuletagem või meelde Protagorase kuulsat lauset, mis öeldi viiendal sajandil enne Kristust: „Inimene on kõigi asjade mõõt.” Hoopis hiljem, pärast Descartes'i ja eriti positivismi mõjul, hakati uskuma muid asju. Descartes'i järgse lääne filosoofia domineeriv metafoor on olnud inimvaim kui looduse peegel. See arusaam on end praeguseks ammendanud.”

Kas me elame enda väljamõeldud maailmas?

„Meie taju ei peegelda välismaailma sellisena, nagu ta on. Tunnetus ei ole tegelikkuse peegeldus, vaid poiees – loomine, konstrueerimine. Kogu meie teadmine on konstruktiivse tegevuse vili: inimene ei omanda teadmisi, ta konstrueerib neid. „Väljaspool teksti ei ole midagi,” on kirjutanud prantsuse filosoof ja kirjanduskriitik Jacques Derrida. Seda öeldes ei eitanud ta välise maailma olemasolu. Derrida on vaid öelnud, et välismaailma asjad ja sündmused eksisteerivad meie jaoks ainult viisil, kuidas me neist räägime. See viis erineb väljaspool meid asuvast reaalsusest (mis jääb alati väljapoole meie mõistmise ulatust) ega lange enamasti kokku ka paljude kindlakstehtavate faktidega.”

Kas võime endale välja mõelda ükskõik missuguse maailma?

„Muidugi mitte. Meie teadmised ei saa välise maailma asju või sündmusi täpsealt jäljendada, aga nad peavad maailma sobima – umbes samamoodi, nagu võti sobib lukuauku. Filosoof ja psühholoog Ernst von Glasersfeld on tabavalt öelnud: „Me kõik – teadlased, ametnikud, koolilapsed, loomad, mis tahes elavad organismid – seisame pidevalt silmitsi oma keskkonnaga, nagu murdvaras seisab silmitsi lukuga, mille ta peab rüüstamiseks avama.” Teadmised on põhiline vahend, mille abil me nüüdismaailmaga kohaneme.”

Mida võivad arvata keemia- ja füüsikaõpetajad väitest, et reaalsus on ettekujutus?

„Tegelikkuse konstrueerimine on saanud enesestmõistetavaks ka keemias ja füüsikas. Juba Nils Bohr märkis, et füüsika ei ole looduse kirjeldus, vaid pigem meie arusaamade kirjeldus loodusest.”

Kas me ei hirmuta sellega inimesi, kui ütleme, et kõik on vaid ettekujutus?

tus? Inimene vajab kindlustunnet.

„Selle loogika järgi peaksime senini arvama, et Maa on lapergune ja seisab kolme elevandi seljas. See teadmine on kahtlemata kindel ja selge. Aga elame 21. sajandil ja pole sugugi ükskõik, millise pildi me tegelikkusest konstrueerime. Teadmised on nüüdisaegsele ühiskonnale vähemalt sama oluline ressurss kui tooraine. Neist johtub inimeste tegevus ning tuleneb ümbritsev tegelikkus. Teadmistest sõltub lõpuks see, kui edukalt sotsiaalsüsteem ja selles tegutsevad inimesed oma keskkonnas toime tulevad. Just siia ongi koer maetud. Nii tunnetus kui ka kommunikatsioon on tööriistad, mille väärtust mõõdab nende kasutamise edukus.”

Kuid inimene vajab ka elufilosoofiat – kindlaid tõdesid, mida oma õhtupalves üle korrata, nagu ütles Kierkegaard.

„Tunnetusteooria ja elufilosoofia ei ole kaks eri asja. Eespool osundatud Kanti ütlus kehtib siingi. Õhtupalvega on aga lihtne, võib näiteks korrata, et mina teisele inimesele halba ei tee ja selles olen kindel kui kalju. Selline palve annab kindlasti kindlustunnet.”

Kirjutad oma raamatus, et Eestis liigub mõte veel kolinal mööda vanaaegset munakiviteed. Millele sa sellega vihjad?

„Probleem on selles, et Eesti vabaneimine ja see, mida nimetatakse siirdeks (ingl k *transition*), ei ole ainult majanduslik ja poliitiline, nagu enamasti arvatakse, vaid kindlasti ka kultuuriline. Paraku on areng olnud siin kõige aeglasem. Eestis valitsev arusaamade muster ei ole päris euroopalik. Eestlased üritavad ikka veel läbi ajada modernismi paradigmat, arenenud maailm aga on juba postmodernne.

Me elama liiga kindlate arusaamade süsteemis, mis annab igatsetud kindlustunde. See muudab elu ettearvatavaks ja stabiilseks, kuid ei võimalda pidevalt muutuva keskkonnaga kohaneda ega uusi probleeme lahendada. Paraku ei taheta seda tunnistada. Katseid siin midagi muuta võib võrrelda paadi kõigutamise, mis ajab meeskonna ja kaasreisijad vihale. Looduse poolt ei ole mingeid takistusi, miks Eesti ei võiks olla hästi arenenud ja rikas riik. Kammitsad on ainult tunnetuse tasandil. Puhtma-

janduslike teguritega ei ole näiteks võimalik seletada, miks Eestis on majanduslangus mitu korda suurem kui Euroopa Liidus keskmiselt. See on seotud meie arusaamadega.”

Mida siis teha?

„Kui plaani ei ole, peavad maja ehitajad omavahel pidevalt suhtlema, ütleb Humberto Maturana. Et olla edukas, on vaja teadmiste kujunemise efektiivset süsteemi. Sotsiumi areng kulgeb kommunikatsioonis ja selles, mida võib nimetada ühiseks tööotsinguks. Kui sotsiaalses süsteemis on probleeme, on need suuresti ka kommunikatsiooni-probleemid. Eestis asendab meediat propagandamasin ja selle tagajärjed on rasked. Teine oluline lüli on haridus. Aga selle sõlmküsimumused on hästi pikk jutt.”

Varjud Platoni koopaseinale tekitab meedia, on sinu üks seisukoht.

„Minu uuringud näitavad, et meedia mõju inimeste mõttemaailmale on tõesti suur: näiteks seletab meedia sisu vähemalt 90% ulatuses valmistulemusi. Tõsi, meedia mõju ei kulge lineaarselt ega sarnane süsti toimega: kui sisu kohale jõuab, on sellel kõigile ühesugune mõju.

Meedia toimib inimeste ühise tegelikkuse genereerijana või vähemasti selle tegelikkuse toorikute tarnijana. Siit tekivad ühised teadmised, uskumused, ühine tähenduste konstruktsioon, millele toetudes inimesed oma tegevuses (sh kommunikatsioonis) orienteeruvad. Siit tulenevad inimeste ootused ja ootuste ootused, millest sõltub lõpuks see, kui edukalt ühiskond tervikuna ja selles elavad inimesed oma keskkonnas toime tulevad.

Ses mõttes on ajakirjanikud nüüdisaegse ühiskonna ühed kõige olulisemad tähenduselojad. Tõsi, see protsess, nagu juba öeldud, ei ole ühemõõtmeline ega lineaarne – lugejad, vaatajad, kuulajad peavad meediasõnumid oma meeltasandil vastu võtma ja andma neile mingi tähenduse. Viimane sõltub inimeste kultuurist, sotsiaalsest positsioonist, rühmadest, kuhu nad kuuluvad, töökspidamistest. Samas on uurimused näidanud, et sõnumis esitatud käsitlus mõjutab väga tugevasti vastuvõtja antud tähendusi ja tema valikuid.”

Ka reklaam konstrueerib oma varje Eesti koopaseinale. Näiteks Niper-naadi viina reklaamiti televisioonis

pikka aega selgete mõtete tekitajana.

„Suhtun viinareklaami eitavalt. Samas on reklaam nüüdisaegses konkurentsühiskonnas igati hädavajalik ja normaalne. Probleem on muus. Oma kõneteo teoorias eristas Jürgen Habermas edule orienteeritud (ehk strateegilist) ja arusaamisele orienteeritud suhtlust. Esimehe on suunatud huvide läbisurumisele ja on seetõttu sageli manipulatiivne. Teine aga kulgeb ilma eelarvamusteta ja selle kaudu luuakse ühist arusaamist. Eesti häda on selles, et avalikus suhtluses domineerib strateegiline suhtlus (reklaam, PR, propaganda). Juba John Stuart Mill teadis, et see mõjub ühiskonnale laastavalt.”

On väidetud, et laps teeb kõik halva, mis ta televiisoris näeb, varem või hiljem järele.

„Ligilähedase seisukohaga, et meedia rikub noored ära, tuli Harold Laswell välja 1927. aastal. See on nn moraalse paanika käsitlus, mis sai alguse 1920. aastatel Payne fondi uurimustega. Tuntud on ka näiteks Frederick Werthami 1955. aasta uurimus „Süütu võrgutamine” (*Seduction of the Innocent*), mis vaatles koomiksiste mõju alaealiste kuritegevusele ja USA The National Institute of Mental Health'i (NIMH) kuuluse raport, mis sidus noorsoo kuritegevuse televiisori vaatamisega. Neid uurimusi on teisigi. Selliseid traktaate on metoodiliselt põhjustel teravalt kritiseeritud.

Telesaadete sisu ei kattu peaaegu kunagi sellega, mis „reaalses maailmas” toimub, meedia konstrueeritud tegelikkus on alailma moonutatud ja sellel on tagajärjed. Aga need ei ole nii lihtsad ja lineaarsed, nagu „moraalse paanika” tekitajad arvavad. Me peame tunnustama, et inimesed loovad endale tegelikkust siiski ise, vastavalt oma arusaamadele ja lootustele.”

Kas inimene näeb ainult seda, mis on talle oluline?

„Meie arusaamad määravad tõesti suuresti selle, mida me tähele paneme. Laiemas plaanis otsustab meie kultuur, mida me näeme, kuidas nähtut interpreteerime, kuidas kirjutame-joonistame, otsustame. Vögotski on kirjutanud, et meie mõtted pole päris meie omad, vaid ajaloo ja kultuuri produkt.”

„Kujutluste maailmas” on selgitatud, et küberneetika tuleb kreeka keelsest sõnast *kübrnetes*, mis tähendab

tüürimeest. Miks oli vaja üldtuntud sõnu tõlkida?

„Olin terminitega hädas. Väga lihtne oleks oskussõnu ritta seada. Kuid sõnadel on kaks poolt: see, mis välja öeldakse (kutsun seda märkijaks), ja see, mida silmas peetakse (märgitu või tähistatav). Viimane ei ole konkreetne objekt, vaid mõiste, käsitlus. Saussure'i järgi on nende seos meelevaldne. Sõnade tähendus muutub aja jooksul ja samal sõnal võib eri kontekstis olla erinev tähendus. Tähendus, mida keel kannab, on alati avatud ja ajutine. Seepärast tundus oluline katsuda võimalikult täpselt edasi anda seda, mida silmas pean. Aga see polnud lihtne. Osa termineid on väga kummaliselt eesti keelde tõlgitud. Näiteks 'iseorganiseerumine' – tüüpiline 'võileib võiga'. Eestipärasem oleks öelda enesekorrasutus, aga 'iseorganiseerumine' on paraku juba käiku läinud. Paljudel juhtudel tuli oskuskeelendite eestikeelseid vasteid n-ö käigu pealt välja mõelda. Näiteks 'rekursiivne' – isendasse suubuv või enesele viitav; 'kontingents' ehk sattumuslikkus, 'auto-poieses' ehk eneseloomine jne. Keel kujutab endast lõksu, ta väljendab arusaamade taset ning võib muuta inimesed tummadeks, kurtideks ja pimedateks, kui me ei otsi uutele käsitustele oma keeles vasteid.”

Nagu kommunikatsiooni uurijatele, nii pakub ka kasvatusteadlastele huvi, kuidas sõnum kohale jõuab ja mis-sugust mõju avaldab. Samas puuduvad kasvatusteaduslikes töödes viited sellistele kommunikatsioonigurudele nagu Shannon, Wiener, Maturana jt. Miks?

„Kommunikatsioon ja pedagoogika on ühe pere lapsed – nagu muudki inimese ja ühiskonnaga tegelevad teadused. Rangelt võttes on tegelikkus pidevas muutumises olev tervik. Inimtunnetus on aga nii ehitatud, et analüüsiks ja kirjeldamiseks eraldame sellest sujuvalt kulgevast protsessist mingeid ühikuid, jagades terviku meile sobivateks osadeks. Näiteks jagame aja kulgu jälgides kella numbrilaua võrdseteks osadeks ja ütleme, et kell on kas viis või üks minut viis läbi. Ka muusika voolab samamoodi nagu aeg ning me märgime muusikat üles selleks loodud märgisüsteemi – nootide ja noodijoonte – abil. Oluline on tähele panna, et neid eristusi teeme me

ise ja mitte keegi teine. Samamoodi on teadustega. See, et jagame tegelikkuse mingeid külgi uurivad distsipliinid näiteks pedagoogikaks või kommunikatsiooniteooriaks, on meie tehtud jaotus. Seetõttu pole sugugi juhus, et tõeliselt suured autorid ei mahu peaaegu kunagi oma distsipliini raamidesse. Kes oli näiteks John Dewey? Loomulikult mitte ainult pedagoog, vaid ka filosoof, psühholoog ja koguni poliitikateadlane ning temale viitavad ka kommunikatsiooni uurijad. Laste kognitiivset arengut uurides jõudis Jean Piaget tulemusteni, mis on olulised paljudel aladel.”

Kui elu on meie väljamõeldud varjud koopaseinal, mis roll on siis pedagoogikal?

„Haridussüsteem on mingis mõttes konservatiivne, ta hoiab alal kehtivat sümbolilist korda. Õpetamine on seepärast ka vägivallaakt – õpilastele surutakse peale teatud maailmanägemise viisi. Kuid õpetaja saab siiski aidata õpilastel teha valikuid, mis on kooskõlas postmodernistliku ühiskonnaga. See sõltub ka õpetajast, kui kaua me üleminekuaega taasloome. On vaja lugeda uuemaid raamatuid, mitmekesisendada ja laiendada täiendusõppe võimalusi. Usun, et sellest on kasu.”

Mis raamatuid peaks pedagoog lugema?

„Avastage enda jaoks Maturana, Luhmann ja Glasersfeld. Pärast neid võib lugeda mida tahes.”

Mida soovitada filosoofiahuvilistele gümnasistidele?

„Kõigepealt seda, et nad mõistaksid: ükski teadmine ei ole kõikehõlmav, ainuõige, lõplik ega ammendav. Teadmise omandamine on lõputu protsess. Seepärast võtke õpitud ainult kui karkassi, mida peate kogu oma elu vältel ümber ehitama.

Ja teiseks: üsnagi tüütu õppimise protsessi põhitegelased olete teie, sest teadmised, mida te saate, peate ise looma. Jah, ka õpetajad on tähtsad, sest nemad määravad selle, mis õppijani jõuab. Aga ka parimalt õpetajalt saavad õppijad väga erinevalt – igaüks nii palju, kui ta kanda jõuab.”